

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

КЛАК ОКСАНА СТЕПАНІВНА

УДК 811.161.2:81'367.623

**ПРИКМЕТНИКИ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ТА
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЛЮДИНИ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ:
СКЛАД, СЕМАНТИКА І ФУНКЦІОНУВАННЯ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Львів – 2013

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Плющ Марія Яківна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Струганець Любов Василівна,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри методики викладання
української мови і культури мовлення;

кандидат філологічних наук, доцент
Тодор Олена Григорівна,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
доцент кафедри української мови.

Захист дисертації відбудеться «23» вересня 2013 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.051.06 у Львівському національному університеті імені Івана Франка, 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці ім. М. Драгоманова Львівського національного університету імені Івана Франка, 79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розісланий «15» серпня 2013 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

У. Б. Добосевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасний етап розвитку лінгвістичної теорії позначений підвищеним інтересом до семантичних аспектів мови на всіх її рівнях. Актуальним, зокрема, є виокремлення з системного мовного цілого парадигм, об'єднаних спільною семантикою. Саме через вивчення різних за обсягом мовних угруповань (від синонімічних ланцюгів до лексико-семантичних полів) може бути здійснений детальний та всебічний аналіз лексичних одиниць, які репрезентують різноманітні категорії екстралінгвальної дійсності.

Питання опису та систематизації лексичного матеріалу на семантико-функціональній основі за лексико-семантичними угрупованнями здавна є об'єктом уваги мовознавців. Польові структури досліджувалися у працях Г. А. Уфимцевої, В. І. Кодухова, Ю. Д. Апресяна, В. Г. Гака, Ю. М. Караулова, Д. М. Шмельова, А. М. Кузнєцова, Л. В. Васильєва, Л. М. Васильєва, Л. О. Новикова, Р. В. Олімпієвої, А. І. Кузнєцовой, О. М. Рудякова, Ф. Т. Жилка, Ф. О. Нікітіної, Ж. П. Соколовської, Н. М. Мініної, О. Б. Олійник та інших лінгвістів. Інтенсивні пошуки у визначенні теоретичних основ дослідження одиниць лексико-семантичного рівня спрямовані на з'ясування ознак, за якими відбувається диференціація системно-структурних елементів семантики слів різних частин мови.

Значеннєву структуру прикметникового слова в науковій літературі аналізують із погляду: 1) семантичної структури, його ономасіологічних властивостей (Д. Х. Баранник, А. П. Грищенко, В. А. Белошапкова, О. А. Земська, В. П. Павлов та ін.); 2) семантики слова та її контекстної реалізації (О. М. Вольф, М. П. Кочерган, Л. О. Нікольська, Т. І. Смолянська, І. О. Кондратенко); 3) семантичної структури окремих лексико-семантичних множин і підмножин: лексико-семантичної групи (ЛСГ) прикметників на позначення кольору (В. О. Михайлова, А. В. Висоцький); ЛСГ темпоральних прикметників (В. О. Карашук); ЛСГ просторових (локальних) прикметників (А. Н. Журинський, К. О. Ісмаїлов, В. О. Кардашук); мікрополя параметричних прикметників (Т. Г. Линник, Н. К. Зубовська, Н. В. Векуа), назв на позначення смаку (І. В. Гайдаєнко, А. В. Куценко), портретних характеристик людини (І. В. Коваленко, І. К. Козка) та її емоційно-психологічного стану (О. І. Артюх).

Властиві прикметникам української мови типи семантичних зв'язків, моделей сполучуваності висвітлено у працях Є. К. Тимченка, Й. Ф. Андерша, І. Р. Вихованця, А. П. Грищенко, І. І. Слинська, М. Я. Плющ, Г. М. Удовиченка, З. М. Терлака, М. І. Степаненка. Семантико-синтаксичну валентність предикативних прикметників розглянуто у дослідженнях І. А. Пасічник, В. А. Тимкової. Особливості формальної і семантичної структури відприкметникових похідних стали предметом вивчення В. В. Грещука.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних лінгвістичних розвідок до явищ, які відіграють важливу роль у пізнанні людиною світу речей і відношень та в конкретному соціальному середовищі того чи того етносу. Серед таких явищ

об'єктивно настійною є потреба різноаспектного вивчення лексико-граматичного класу прикметників як ознакових слів на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини, які в сучасних граматиках побіжно виділяють, проте об'єктом цілісного вивчення не були. Частково цю мікросистему розглядали на матеріалі російської мови О. М. Шрамм, Ж. П. Соколовська, О. Ю. Богуславська, Л. О. Сергеєва, Н. О. Лісіцина, Л. В. Лаврова, Н. М. Кисліцина, І. В. Навроцька, О. А. Мордвіна-Щодро, А. І. Ільдарова; на матеріалі німецької мови – Ж. Б. Черська, Р. М. Мельник; на матеріалі англійської мови – Т. З. Рудик. Окремий план дослідження репрезентують праці діахронного спрямування, у яких з'ясовано історію розвитку лексем зі значенням морально-етичної та інтелектуальної оцінки особи, їх функціонування і семантику в різні історичні періоди (Л. А. Войнова, Г. М. Шипіцина, А. Г. Степанян, Г. В. Межжеріна), та праці, у яких об'єктом аналізу є лексеми цієї групи в діалектах (В. В. Лєснова). Однак нез'ясованими залишаються питання про загальнокатегорійну ознаку, яка об'єднує ці прикметники, про їхню семантичну сполучуваність, функціональний діапазон у структурі речення. Потреба дослідження прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних властивостей особи на часі й зумовлена тим, що ця лексико-семантична парадигма тісно пов'язана з поняттями «оцінка», «оцінність», семантичний і прагматичний аспекти яких недостатньо з'ясовані.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямом кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови як складова частина комплексної теми «Лінгводидактичний опис функціонування української мови». Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №4 від 28 листопада 2002 року) та схвалена Науковою координаційною радою «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол №11 від 14 листопада 2002 року).

Мета роботи полягає у з'ясуванні внутрішньої семної організації прикметникових лексем на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини, їх функціонального діапазону та специфіки словотвірної структури.

Досягнення мети передбачало розв'язання таких **завдань**:

- 1) визначити семантичні ознаки й основні критерії виділення лексики на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи;
- 2) виокремити у складі аналізованих лексико-семантичних полів мікрополя, провести аналіз внутрішніх семантичних зв'язків у межах центральної зони;
- 3) дослідити специфіку й напрями семантичних змін у лексемах периферійних зон лексико-семантичних полів;
- 4) з'ясувати співвідношення первинних і вторинних номінацій ознак в окремих мікрополях;
- 5) здійснити словотвірний аналіз досліджуваних одиниць та виявити особливості їх формальної структури;

б) дослідити валентнісні інтенції й моделі реалізації семантики прикметниками аналізованих лексико-семантичних полів.

Об'єктом дослідження є прикметники, об'єднані значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини.

Предметом дослідження виступають семантичні, словотвірні та функціональні особливості прикметників на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини.

Методологічна основа дослідження. Науковий аналіз здійснено з урахуванням принципу системності, положення про єдність форми і змісту мовних одиниць.

Специфіка об'єкта, завдання і характер дослідження зумовлюють використання таких **методів і прийомів дослідження**: *описового*, на підставі якого узагальнено спостереження над зібраним фактичним матеріалом (опис мовних одиниць, їхня класифікація та інтерпретація); *структурного*, зокрема прийомів компонентного та контекстного аналізу (виділення мікрополів прикметників, визначення семантичної структури досліджуваних одиниць, їхніх інтеграційних та диференційних ознак, вивчення синтагматичних зв'язків слів), методу трансформаційного та дистрибутивного аналізу (визначення обов'язковості / факультативності «учасників» сполучувальної моделі, семантичних та синтаксичних еквівалентів речень з прикметниковими предикатами на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи); *функціонального* (з метою виявлення семантичного ядра та периферії досліджуваних номінацій); *статистичного* (для з'ясування продуктивності окремих словотвірних типів, сполучувальних моделей).

Джерелами добору матеріалу стали: Словник української мови в 11-и томах (К., 1970 – 1980), Великий тлумачний словник української мови (К. – Ірпінь, 2005), Словарь української мови Б. Грінченка (К., 1996 – 1997), Словник синонімів української мови у 2-х томах (К., 2001), Фразеологічний словник української мови (К., 1993), Словник фразеологізмів української мови (К., 2003), Словник української мови у 20-и томах (К., 2010), діалектологічні, етимологічні та словотвірні словники. Використано також вибірки з творів українських письменників кінця ХІХ–ХХІ ст., друкованих текстів інформаційних та аналітичних жанрів публіцистичного стилю, матеріали лексичної картотеки Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України. Виокремлено 1680 ад'єктивів зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві здійснено комплексний аналіз прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини як окремого фрагмента мовної картини світу: обґрунтовано принципи виділення мовних одиниць, які репрезентують відповідну семантику, запропоновано їхню класифікацію; з'ясовано особливості парадигматичних і синтагматичних зв'язків та відношень у межах полів; виявлено специфіку формування їх периферійних зон; здійснено

словотвірний аналіз прикметників та валентнісних моделей реалізації прикметникової семантики «оцінка морально-етичних та інтелектуальних властивостей особи».

Теоретичне значення. Результати проведеного дослідження сприятимуть поглибленню уявлень про системно-структурні основи будови української мови, зокрема парадигматичну організацію мікросистеми прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини. Здійснений аналіз уможлиблює подальше опрацювання загальних і часткових проблем лексикології (дослідження семної структури слова та модифікацій лексичних значень), словотвору, граматики; розгляду семантико-прагматичного характеру категорії оцінки та мовних засобів її вираження; встановлення функціональних особливостей лексико-граматичних одиниць; вивчення українського словотвору в аспекті основоцентричної дериватології.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані у викладанні курсу української літературної мови у середній та вищій школі; у напрацюванні спецкурсів і спецсемінарів з лексикології, семасіології, стилістики, словотвору, граматики. Матеріали дисертації можуть бути корисними у створенні навчальних і методичних посібників для студентів філологічних спеціальностей, укладанні чи доповненні словників синонімів, антонімів, тлумачних, словотвірних словників, а також у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дослідження були представлені на звітно-наукових конференціях викладачів кафедри української мови (2000–2003 рр.) та кафедри культури української мови (2004–2009 рр.) Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова; на Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні тенденції розвитку слов'янських мов», присвяченій пам'яті проф. М. М. Пилинського (Київ, 18–19 грудня 2002 року); на звітно-науковій конференції молодих учених Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 20–21 травня 2003 року); на VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (Київ, 15–16 квітня 2004 року); на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень та дидактичні особливості викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі» (Львів, 31 травня – 1 червня 2007 року); на I Міжнародній науково-практичній конференції «Мова і мовний потенціал особистості в поліетнічному середовищі» (Мелітополь, 27–28 вересня 2007 року), Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 27–28 березня 2008 року); Міжнародній науковій конференції «Лінгвістичні і лінгводидактичні аспекти функціонування української мови в Україні та за кордоном» (Київ, 11–12 жовтня 2012 року).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у десяти публікаціях, із них 8 – у виданнях, затверджених ДАК МОН України як фахові.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (299 позицій), лексикографічних праць (31 найменування), джерел дослідження (95 позицій) та їхніх умовних скорочень, 14 додатків. Загальний обсяг роботи – 271 сторінка, основного тексту – 207 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, простежено її зв'язок із науковими програмами кафедри та університету, визначено об'єкт і предмет аналізу, сформульовано мету й завдання дослідження, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів дослідження, висвітлено відомості про їх апробацію.

У **першому розділі** – «**Принципи виділення та структурування лексико-семантичних парадигм. Прикметник як об'єкт лінгвістичного аналізу**» – визначено методологічні засади вивчення прикметників на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини, з'ясовано теоретичні положення щодо польового підходу до їх опису, встановлено лексичну та граматичну своєрідність прикметника як ознакового слова, виявлено лексико-граматичні ознаки прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи, принципи їх опису та критерії виокремлення у лексико-семантичні поля.

Системність словникового складу передбачає наявність певних відношень між словами, які зумовлені, з одного боку, особливостями структури певної мови, а з іншого – об'єктивними властивостями позначуваних реалій (О. О. Потєбня, Й. Трір, Л. Вайсгербер, А. Йоллес, Е. Оксаар, Г. Іпсен, О. Духачек, Г. А. Уфімцева, А. І. Кузнецова, Н. М. Мініна, В. І. Кодухов, М. П. Кочерган, О. М. Рудяков, Ф. Т. Жилко, Ф. О. Нікітіна, Ж. П. Соколовська, О. О. Тараненко та ін.). Ідеться про семантичний зв'язок у групах слів, що позначають близькі за своїми об'єктивними властивостями предмети або явища дійсності. Для цих лексико-семантичних парадигм властива взаємозумовленість, наявність певних типів лексичних зв'язків, репрезентованих у синонімічних та тематичних рядах, а також лексико-семантичних полях.

У дисертаційному дослідженні лексико-семантичне поле (ЛСП) розглядається як сукупність лексичних одиниць, пов'язаних спільним семантичним компонентом (семою), іноді й однаковими формальними показниками, які відображають поняттєву та функціональну подібність позначуваних явищ. Для парадигм такого типу характерним є те, що її члени варіюють одне спільне значення. Методика їх виділення ґрунтується на визначенні стрижневого слова та значень усіх інших слів з урахуванням впливу позамовних чинників.

Єдність поля ґрунтується на специфічних зв'язках та відношеннях: гіпонімічних, синонімічних та антонімічних, кореляціях несумісності, слідування, конверсивних, агентивних та ін.

Поле як системно-структурне об'єднання має певну конфігурацію, реалізовану у співвідношенні *ядро – периферія*. Проблема дефініції понять «ядро» і «периферія» в мовознавчій літературі пов'язана з необхідністю кваліфікувати в досліджуваному об'єкті ті елементи, які співвідносяться як центральні / факультативні, регулярні / нерегулярні, системні / асистемні. Стабільність польових структур, розмежування та протиставлення їх у системі мови, наявність внутрішньої конфігурації певного поля та типів відношень між його конституентами забезпечують ядерні елементи. Периферійні ж зумовлюють перетин та накладання полів і є зонами змін та розвитку.

Традиційно прикметник визначають як частину мови, що виражає ознаку предмета (колір, смак, розмір, зовнішні і внутрішні властивості тощо) безпосередньо або через його відношення до інших предметів. Окрему групу серед ад'єктивної лексики становлять прикметники на позначення морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи (МЕХО та ІХО). Труднощі у встановленні диференційних ознак та окреслення семантики цих одиниць пов'язані з тим, що зазначений лексичний пласт є семантично синкретичним і перебуває в тісному зв'язку з іншими ЛСГ, які позначають емоції, почуття, волевиявлення, особливості поведінки людини, мовлення тощо.

Основний масив ад'єктивів, які є об'єктом аналізу, належить до розряду якісних (*злий, хвастовитий, грамотний, тямущий*). Кількісно меншу, але активно поповнювану групу становлять відносні прикметники, які, частково нейтралізуючи свій зв'язок із предметами, явищами або діями, переходять у розряд якісних (*заячий, крутійський, продажний; геніальний, практичний, прогресивний*). Значний пласт аналізованих лексичних одиниць формують дієприкметники, які, займаючи приіменникову позицію, нівелюють визначальні дієслівні категорійні значення і передають статичні ознаки.

За функціональними особливостями досліджувані лексичні одиниці є суб'єктивними (персональними, антропоцентричними), тобто їхнє значення орієнтоване на особу, яка активно виявляє свою позитивну або негативну позицію (*доброзичливий, злопам'ятний, мстивий, розсудливий, пакосний*), або є «пасивним» носієм якостей, властивостей (*здібний, ледачий, хитрий*).

Суб'єктом і об'єктом оцінки інтелектуальних та морально-етичних характеристик людини є індивідуум (група), суспільство в цілому, що зумовлює домінування суб'єктивного чинника (особистого досвіду, думок, побажань, потреб, уподобань мовця). Саме оцінні компоненти значення ад'єктивів ІХО та МЕХО набувають ознак диференційних і є основою розподілу прикметників на дві опозиційні групи – позитивної та негативної характеристики особи.

У другому розділі – **«Семантичні, словотвірні та синтаксичні параметри прикметників лексико-семантичного поля морально-етичних характеристик особи»** – з'ясовано екстралінгвальні та лінгвальні ознаки лексичних одиниць на позначення морально-етичних характеристик особи, здійснено системний аналіз їхнього семного складу, досліджено ядерну та периферійну зони лексико-семантичного поля прикметників-морально-етичних

найменувань людини, визначено особливості словотвірної будови конститuentів поля та їх сполучувальний потенціал у структурі речення.

Об'єднання лексичних одиниць у ЛСП ґрунтується на екстралінгвальних зв'язках та спільності семантичного компонента «морально-етична оцінка особи». Наявність, крім інваріантної, варіантних диференційних сем дозволяє виділити три мікрополя: 1) мікрополе лексем, що виражають загальну характеристику людини з погляду дотримання нею моральних норм; 2) мікрополе лексем на позначення ставлення людини до праці, норм права, релігії, дотримання дисципліни тощо; 3) мікрополе лексем, які характеризують людину за способом поведінки в суспільстві, ставленням до інших людей.

Визначальною особливістю лексичних одиниць першого мікрополя є наявність семи «дотримання моральних цінностей, норм і принципів поведінки у суспільстві» без вказівки на конкретний спосіб їхнього вияву (*моральний, благородний, добродесний; неморальний, аморальний, неблагородний, негідний*).

Мікрополе прикметників на позначення ставлення людини до праці, норм права, релігії, дотримання дисципліни, обов'язку формують сім ЛСГ, які класифіковано за диференційною ознакою «сфера вияву оцінного ставлення»: ставлення людини до праці (*працьовитий, старанний, хазяйновитий; ледачий, недбалый, недобросовісний*); ставлення до норм права, до прав і свобод інших людей (*законослухняний, чесний, віротерпимий; злочинний, злодійкуватий, шахруватий, розбишакуватий*); дотримання дисципліни, правил поведінки, обов'язків (*дисциплінований, відповідальний, недисциплінований, безвідповідальний*); оцінка людини за ознакою схильності до шкідливих звичок, розпусти (*непитущий; питущий, гулящий, плотолюбний*); за ознакою дотримання людиною свого обов'язку, здатністю викликати довіру (*вірний, надійний, благонадійний; зрадливий, невірний, ненадійний*); за ставленням особи до шлюбу, сім'ї, кохання (*вірний, дітолюбний; зрадливий*) та за дотриманням норм релігійної моралі (*релігійний, богобоязливий, безгрішний, святий; безбожний, грішний*).

У складі мікрополя прикметників, які характеризують людину за способом поведінки в суспільстві, ставленням до інших, виокремлено лексеми, що позначають кон'юнктивні, об'єднувальні відносини, та лексеми, які є номінаціями ситуації диз'юнкції, духовного відторгнення між людьми. Спільним семантичним компонентом ад'єктивів зазначеної парадигми є «який поводить у певний спосіб стосовно кого-, чого-небудь». Конституенти зазначеного мікрополя об'єднані у 22 лексико-семантичні групи з інтегральними компонентами: «ввічливий» / «нахабний»; «справедливий», «безсторонній» / «несправедливий», «упереджений»; «добрий» / «злий» / «жорстокий»; «догідливий», «послужливий» / «непослужливий»; «людяний» / «нелюдяний»; «чулий» / «нечулий, байдужий»; «доброчливий, незаздрісний, гостинний» / «недоброчливий, заздрісний, негостинний»; «вдячний, вибачливий» / «невдячний, злопам'ятний»; «щирий» / «лицемірний, підступний, брехливий»; «простодушний» / «хитрий»; «безкорисливий, самовідданий» / «корисливий, егоїстичний»; «щедрий, подільчивий» / «жадібний, скупий, неподільчивий»; «скромний» /

«хвалькуватий»; «негордий» / «зарозумілий»; «мирний, несварливий» / «немирний, сварливий»; «шкідливий»; «покірний, згідливий» / «непокірний, упертий»; «невибагливий» / «вередливий, вибагливий»; «нав'язливий»; «владоллюбний»; «честолюбний»; «неосудливий» / «насмішкуватий, в'їдливий, злоязыкий»; «сміливий» / «боязкий».

Периферійні зони мікрополів та груп у їх межах містять складові, які актуалізують інтегральний компонент поля вторинними лексико-семантичними варіантами (ЛСВ), та лексеми обмеженої сфери вживання.

З-поміж одиниць інших ЛСГ найбільшу активність у реалізації семантики морально-етичної характеристики людини виявляють прикметники зі значенням **ознак людини (чи інших істот), зумовлених її (їх) фізичною природою**: *бездушний, благий, дволиций, загребистий, зубатий, недоладний, незграбний, товстошкірий*; **інтелектуальних характеристик особи**: *обачний, пильний, уважний*; **утилітарних властивостей предметів**: *негідний, незіпсований, незіпсутий, незручний, несправний, поганий*; **просторових ознак**: *високий, грубий, грубуватий, дрібний, кривий, малий, мізерний, нетонкий, низький, прямий, прямолінійний*; **зовнішніх властивостей предметів, зокрема об'єднані значенням «характер поверхні»**: *жорсткий, заплямований, слизький, чистий, шорсткий*.

Прикметникові деривати ЛСП МЕХО представлені модифікаційними словотвірними значеннями та семантичною транспозицією іменникових, дієслівних основ для позначення якісних характеристик. Засобами реалізації словотвірних значень аналізованих прикметників є афікси, використовувані у морфологічному словотворенні, та морфолого-синтаксичний спосіб.

У формуванні генетично вторинних прикметників найпродуктивнішим способом є морфологічний, зокрема суфіксація. Враховуючи частиномовний статус твірної основи та суфіксальні дериваційні морфеми, можна виділити такі словотвірні типи в утворенні досліджуваних слів:

1. Морфологічно нечленовані прикметники – одиниці, в яких шляхом етимологічного аналізу можна встановити так звані мертві суфікси *-*r-*, *-*l-*, *-*d-*, *-*p-* (*гордий, добрий, святий, скнарний, скупий, хитрий, щедрий, щирий* тощо).

2. Утворення типу «іменникова твірна основа + словотвірний формант (*-ист-*, *-ат-*, *-н-*, *-лив-*, *-уват-* (*-овит-*), *-ичн-* (*-ічн-*), *-ив-*, *-альн-*, *-ивн-*, *-ав-*, *-овн-*, *-ян-*, *-ов-*)».

3. Утворення типу «прикметникова твірна основа + словотвірний формант (*-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-уват-* (*-овит-*), *-ущ-* (*-ющ-*), *-ащ-* (*-ящ-*), *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*)».

4. Утворення типу «дієслівна твірна основа + словотвірний формант (*-лив-*, *-н-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-альн-*, *-ян-*, *-нич-*)».

Відсубстантивні прикметники (найбільшу групу з-поміж них формують похідні з суфіксами *-н-*, *-лив-*, *-уват-* (*-куват-*)/*-овит-*) набувають словотвірного значення «якому притаманні ознаки, якості, властивості, названі твірною основою» (*амбітний, грішний, злочинний*); «сповнений того, що названо твірною основою» (*жалісливий, заздрісний, злобний, капризний, пихливий, похитливий*),

«схожий за своїми якостями на особу, названу основою-мотиватором» (зазнайкуватий, нахабний, хамовитий, хвальковитий, чванькуватий, ябедний). Твірною базою аналізованих дериватів є похідні та непохідні основи абстрактних іменників на позначення властивостей і ознак (*доброта, гріх, користь, турбота, честь, шаноба*), почуттів і психічних, емоційних станів, характерологічних рис людини (*боязнь, заздрість, злість, злоба*), назви осіб за якісними, процесуальними характеристиками, соціальним статусом, родом занять (*зłodий, інтелігент, нахаба, хам, чванько, ябеда*), рідше основи конкретних іменників – назв органів і частин людського тіла та організму тварин (*голова, пащека*).

Віддієслівні якісні прикметники на позначення морально-етичних характеристик особи, транспонуючи процесуальне значення твірних основ з семантикою ставлення, мовлення, взаємодії, пов'язаної з антагоністичними стосунками, набувають дериваційних значень: «схильний до дії, названої мотивувальним словом», «такий, що характеризується якою-небудь дією або станом як постійною чи потенційною здатністю» (*войовничий, глузливий, дбайливий, завидливий, підлесний, привітний, роботящий, сваркий, уважливий*).

Відприкметникові деривати на позначення МЕХО є специфічними структурними утвореннями як за твірною основою, так і за градуальною модифікацією ознаки, якої надають їм суфіксальні морфеми, позначаючи неповний вияв ознаки (-уват- (-овит-), інтенсивний вияв ознаки (-уч- (-юч-), -ущ- (-ющ-), -ач- (-яч-), -ащ- (-ящ-) або суб'єктивно-експресивну оцінку її (-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-). Мотиваторами аналізованих прикметникових дериватів є основи з етимологічними суфіксами -*l- (*злючий, злющий*), -*r- (*добрячий, хитруватий, щиренький*), -*p- (*скупенький, скупуватий*), похідні основи з суфіксом -к- (*боязкуватий*), -н- (*вірненький, жаднючий, скромненький*) -ив- (*лінкуватий (лінькуватий), -ав- (плюгавенький), -лив- (покладливенький)*).

Префікси, беручи участь в утворенні прикметників МЕХО, модифікують значення твірної основи, вказуючи на інтенсивний (*архі-, пре-: архіскромний, предобродушний, прецедрий*) або надмірний (*за-: задобрий*) вияв ознаки чи заперечують її (*не-, а-, анти-, ім-: невихований, неправдивий; аморальний; імморальний*). Вони є словотвірним засобом для деад'єктивів із суфіксом -лив-, -н-, основ з етимологічними суфіксами -*r-, -*d-, -*l-, -*n-, складних та складносуфіксальних основ та основ дієприкметників.

Особливістю деад'єктивів МЕХО є те, що вони не творять похідних зі значенням неповного вияву ознаки із префіксами **напів-, пів-**.

Префіксально-суфіксальний спосіб в утворенні прикметників морально-етичної оцінки менш продуктивний, його репрезентують такі словотвірні типи: «**без- + -н-**» (*безгрішний, безжалісний, безпощадний, безсовісний, безтактний*), «**с- + -лив-**» (*справедливий*), «**на- + -н-**» (*набожний*), «**по- + -н-**» (*побожний*), «**за- + -н-**» (*захланний*), «**не- + -ив-**» (*нечестивий*), «**не- + -н-**» (*нещадний*).

З-поміж прикметників-комполітів ЛСП МЕХО більшість утворено на основі прикметниково-іменникових (*великодушний, добросердий, добросовісний, злязкий, криводушний, прямодушний, убогодухий, щиросердий*), іменниково-

дієслівних (*богобійний, братолюбний, користолобний, правдомовний, трудолюбивий*) та прислівниково-прикметникових (дієприкметникових) (*високодумний, високоморальний, малокультурний*) словосполучень.

Морфолого-синтаксичні деривати у структурі ЛСП МЕХО репрезентовані ад'єктивованими дієприкметниковими похідними (*беручий, дбалий, гулящий, зарозумілий, ледачий, роботящий, розкаяний, питущий, упереджений*).

Прикметники зі значенням МЕХО у своїй основній, атрибутивній, рідше – предикативній чи напівпредикативній позиції, функціонують як одновалентні одиниці, прогнозуючи обов'язкову суб'єктну синтаксему – носія ознаки.

Трикомпонентну семантико-синтаксичну структуру речення утворюють предикативні прикметники зі значенням МЕХО, відкриваючи дві облігаторні субстанціальні позиції – суб'єкта та об'єкта – або облігаторну суб'єктну і факультативну об'єктну позиції (S – P (Adj) – Obj).

Ядро елементарних простих речень із двовалентними предикатами якості на позначення МЕХО становлять такі синтаксичні структури, у яких семантика прикметникового предиката прогнозує в лівобічній позиції суб'єктну синтаксему, а в правобічній – власне-об'єктну синтаксему. Основна структурна формула реалізована в кількох моделях: N_1 –Adj– N_3 – *Здебільшого йшов [отаман] наперекір, був невспокоєний, упертий, непокірний усім, навіть собі* (Ю. Мушкетик); *Як та людина розчепила той атом, вчителька історії Ольга Михайлівна не знала, але була вдячна усім, хто той атом розчепив...* (Г. Тарасюк); N_1 –Adj–до– N_2 (та малопродуктивні її еквіваленти N_1 –Adj–коло– N_2 , N_1 –Adj–супроти– N_2 , N_1 –Adj–проти– N_2), N_1 –Adj–з– N_5 , N_1 –Adj–для– N_2 , N_1 –Adj–перед (перед)– N_5 : *Я не був справедливий до Мотронки* (П. Загребельний); [Валент:] *Та й ... я з тобою буду щирий, батьку...* (Леся Українка); *... я для тебе буду красивою, а для когось, може, й ніякою. А для когось лихою, впертою...* (Л. Костенко); *Я чистий і безгрішний перед Богом і перед моїм народом...* (Ю. Мушкетик). Носії валентності – одно-, двовалентні прикметникові предикати у двовалентній реалізації: *зичливий, люб'язний, непокірний; вдячний, відданий, вірний*.

Другий тип семантико-синтаксичної структури речень сформований предикатами якості, які визначають лівобічною валентністю суб'єктну синтаксему зі значенням носія ознаки, а правобічною – об'єктну синтаксему із семантикою обмеження. Основною реалізацією базової структури на морфолого-синтаксичному рівні є модель N_1 –Adj– N_5 та її варіації, у яких функцію об'єктного поширювача виконують слова *на вигляд, на вид, на вдачу, з вигляду, з лиця, з натури*: *Юнак – чистий думками і непорочний діями* (О. Гончар); *Та ще й не знати, де воно ліпше: при боці в султана, який щедрий на милості (...), а чи в самого чорта в зубах* (П. Загребельний).

У семантико-синтаксичній структурі речень третього типу ад'єктивний предикат МЕХО прогнозує лівобічну позицію суб'єкта та правобічну – об'єкта зі значенням уточнення. Основними моделями реалізації цього типу є N_1 –Adj–в (у)– N_6 та N_1 –Adj– N_5 : *У розмовах [Хома Підситичок] ввічливий і не лихослов* (Г. Тютюнник); – *Чим же люди винні? – сповідає Христа* (Панас Мирний).

Чотирикомпонентна схема S – Adj – Obj – Obj, якій властивий низький ступінь продуктивності, має три моделі репрезентації: N₁–Adj–N₃–за–N₄, N₁–Adj–перед–N₅–в (у)–N₆ та N₁–Adj–N₃–N₅: [Бруклі:] *Я вам так вдячна за мого Томаса...* (Леся Українка); *Хлопець винен перед Богом у тому, що посягнув на чуже життя; Я буду вірний тобі усією душею.*

Три- та чотирикомпонентні схеми формують також предикати МЕХО, які, крім суб'єктного та об'єктного компонентів, передбачають наявність обставинного детермінанта зі значенням способу дії –... *по-дитячому безпосередня, щира,...* *Валя до того впливала Безбородькові на нерви, що він свідомо старався уникати її* (І. Вільде); місця – [Степан:] *Бо ти не знаєш, які тут люди мстиві...* (Леся Українка); часу – *Але після того став Іван якийсь лютий і недобрый ...* (М. Матіос); мети – *Милосердними треба вам бути Задля всього живого* (І. Франко); причини – ... *І я ще маю жєбрати одежі отій своїй з біди гуляцій жінці...* (Леся Українка); детермінанта зі значенням якісної конкретизації ознаки, порівняльним та синкретичним значенням – [Перший монах:] ... *Вона така побожна! Вона цнотлива з голови до ніг* (Л. Костенко); *Був тоді у Плаксія Лютий посіпака, Віроломний, як змія, Капітан макака* (В. Симоненко); *А до того ж вона безпощадна в своєму гніві...* (В. Симоненко).

У третьому розділі – «Семантична структура, словотвірні та синтаксичні особливості прикметників лексико-семантичного поля інтелектуальних характеристик людини» – досліджено склад та структуру лексико-семантичного поля прикметників на позначення інтелектуальних характеристик людини, з'ясовано їхню денотативну природу та семне наповнення, конституентний склад ядерної та периферійної зон поля, окреслено специфіку вживання лексем інших лексико-семантичних полів і груп у вторинному, метафоризованому, значенні, визначено шляхи семантичних змін, описано словотвірну структуру ад'єктивних дериватів зі значенням інтелектуальних характеристик особи, виділено сполучувальні моделі реалізації відповідної прикметникової семантики.

Аналізоване лексико-семантичне поле ґрунтується на спільності семантичного компонента, яким є «оцінка розумової діяльності».

У складі ЛСП прикметників ІХО виділено три мікрополя, до яких увіходять лексеми зі значенням: 1) ступеня вияву інтелектуальних якостей особи; 2) характеристики мислення як процесу, індивідуально-психологічних якостей мисленнєвої діяльності людини; 3) розумових здібностей, наявності / відсутності знань, умінь, розумових здібностей, досвіду, рівня освіченості, грамотності тощо.

Визначальною особливістю першого мікрополя прикметників є позначення інтелектуальних характеристик людини в цілому як її інгерентної властивості безвідносно до конкретних виявів, таких, як здатність сприймати й оцінювати дійсність, рівень обізнаності тощо, хоча вони й передбачені. Така семантична особливість визначає домінантну роль цього мікрополя серед усіх інших. Лексеми, які позначають ступінь вияву інтелекту, диференційовано за значенням: а) високий ступінь оцінки розумової діяльності: *розумний, мудрий, велемудрий;*

б) недостатній вияв чи певне обмеження інтелектуальних якостей: *безтолковий, благуватий, дурнуватий, пришепелуватий*.

Індивідуально-психологічні характеристики інтелектуальної діяльності, особливості процесів сприймання, засвоєння, уваги визначають набір інтегральних та диференційних сем, які зумовлюють розподіл лексичних одиниць з відповідною семантикою у межах мікропарадигм: «загальні особливості пам'яті» (*пам'ятливий, пам'яткий; забудькуватий, непам'ятливий*); «особливості уваги» (*уважний, пильний; неуважний, роззякуватий*); «здатність до сприймання та цілеспрямованого спостереження» (*спостережливий, неспостережливий*); «самотійність мислення, здатність до спрямованого пізнання» (*допитливий, знаттєлюбний; недопитливий*); «здатність оригінально, неординарно мислити» (*винахідливий, вигадливий*); «глибина / поверховість мислення, роздумів» (*вдумливий, глибокодумний; поверховий*); «швидкість перебігу розумових операцій» (*сприйнятливий, кмітливий; некмітливий, нетямущий*); «загальна здатність до розмірковування, послідовність у судженнях» (*розсудливий, розважливий, обачний; нерозсудливий, нерозважливий, необачний*).

Інтегральною ознакою прикметників третього мікрополя є вказівка на такі інтелектуальні характеристики, які пов'язані з діяльністю, активністю індивіда. Ознаками, за якими ад'єктиви зазначеного мікрополя протиставлені одне одному, є вказівка на вродженість чи набутість розумових якостей, їх ступінь та спеціалізацію.

Конституенти ЛСГ прикметників, які характеризують людину за наявністю в неї вроджених здібностей, таланту, об'єднані семою «вроджена здібність» і, протиставляючись ступенем вияву цих якостей, формують опозиційну шкалу «винятково здібний – бездарний, нездібний». ЛСГ прикметників, що позначають набуті розумові якості, виразно розчленовується на мікрогрупи зі значенням «характеристика інтелектуальних властивостей людини, пов'язаних із набуттям знань, рівнем освіти» (*освічений, ерудований, обізнаний, грамотний, неосвічений, неграмотний, некомпетентний*) та «оцінка практичних навичок, майстерності, досвіду» (*досвідчений, вправний, недосвідчений, невправний*). Окрему підгрупу формують лексичні одиниці, ідентифіковані інтегральним компонентом «характеристика людини за обсягом, широтою уявлень, знань, інтересів» (*широкоглядний, обмежений*).

Співвідношення основних та факультативних сем зумовлює виділення у межах аналізованих мікрополів ядерних та периферійних конституентів. Так, до периферії досліджуваного ЛСП входять: 1) **прикметники із загальним значенням «фізичні властивості об'єктів»:** *гострий, неширокий, меткий, тупий*; 2) **лексеми на позначення фізичних станів речовин, людини:** *кволий, притомний, свідомий, слабкий, сліпий, сопливий, тверезий, хворий*; 3) **лексеми на позначення властивостей, якостей людини, зумовлених її фізичною природою:** *вужьколюбий, головатий, пласкоголовий*; 4) **лексеми зі значенням морально-етичної оцінки особи:** *нехитрий, хитрий*; 5) **прикметники, що**

характеризують людину за її матеріальним становищем, соціальним статусом тощо: *багатий, бідний, убогий*.

Крайню периферію становлять рідковживані лексичні одиниці та ті, вживання яких стилістично обмежене.

Усі прикметники названого ЛСП утворені суфіксальним, префіксальним, суфіксально-префіксальним способами та основоскладанням або є наслідком морфолого-синтаксичного способу.

Відповідно до частиномовної належності твірної основи та суфіксальних дериваційних морфем можна виділити такі словотвірні типи в утворенні досліджуваних слів:

1. Морфологічно нечленовані прикметники, зіставлення праформ яких слугує підставою виділення в них колишніх дериваційних формантів *-*p-*, *-*r-*, *-*n-* (*глухий, мудрий, пильний*);

2. Утворення типу «іменникова твірна основа + словотвірний формант (*-н-*, *-уват-*, *-овит-*, *-альн-*, *-ивн-*, *-ов-*, *-ичн-*, *-ист-*)». Дериваційних значень «якому притаманні ознаки, властивості, названі основою-мотиватором», «який за своїми якостями схожий на особу, названу твірною основою» (*грамотний, кебетний, розумний, уважний; талановитий, тямовитий; недоумкуватий, придуркуватий*) набувають десубстантиви від основ, які позначають абстрактні ознаки, якості, властивості (*розум, кебета, компетенція, культура, увага*) або називають осіб за різними ономасіологічними характеристиками (*віртуоз, інтелігент, йолоп, майстер, недоумок, придурок, шалапут*).

3. Утворення типу «дієслівна твірна основа + словотвірний формант (*-ив-* (*-лив-*), *-н-*, *-уч-* (*-юч-*), *-к-*)». Такі девербативи мотивовані дієсловами мисленнєвої діяльності та поведінки з префіксально-суфіксальними, суфіксальними чи складними основами (*вдумливий, легковажний, розторопний, спостережливий; пам'яткий, тямкий; тямучий*).

4. Утворення типу «прикметникова твірна основа + словотвірний формант (*-уват-*, *-еньк-*, *-есеньк-*)». Відприкметникові похідні модифікують базову ознаку, позначаючи неповний чи значний її вияв, часто ускладнений суб'єктивно-оцінними відтінками. Висока спроможність в утворенні відприкметникових дериватів властива основам з суфіксом *-н-* (*дурнесенький, дурнуватий, розумненький*), *-к-* (*тямковитий*) та етимологічними суфіксами (*глупенький, глупуватий, пильновитий*).

Префікси, будучи засобом творення прикметників на позначення інтелектуальних властивостей людини, модифікують значення твірної основи в діапазоні «неповний вияв ознаки (*напів-*) – інтенсивний вияв ознаки (*пре-*, *веле-*) – заперечення ознаки (*не-*)» (*напівграмотний, напівосвічений; велемудрий, премудрий; недопитливий, непам'ятливий, нерозторопний, нетямкий*). Мотивувальними основами для префіксальних ад'єктивів є прикметники з суфіксом *-н-* (*напівграмотний, недотепний, неінтелігентний, нерозумний*), *-лив-* (*недопитливий, непам'ятливий, непрозорливий*), *-к-* (*нетямкий*), *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) (*немудрячий, нетямущий*), *-овит-* (*нетямовитий*), етимологічним суфіксом

(*немудрий, премудрий*) та ад'єктивовані дієприкметникові основи (*необдарований, необізнаний, неосвічений, нерозвинений*).

Конфіксацію репрезентують деривати зі значенням ІХО, утворені префіксацією з нульовою суфіксацією іменникової основи («без- + -**в**-» – *безглуздий*) та префіксацією з матеріально-вираженою суфіксацією («без- + -**н**-» – *бездарний, безрозумний, безуважний*; «без- + -**ов**-» – *безтолковий*; «недо- + -**н**-» – *недоумний*).

Прикметники-композиції зі значенням ІХО утворені переважно шляхом поєднання іменникових та прикметникових (*бистроумний, дурноголовий, пильноокий, туполобий, тупоумний*); прислівникових та прикметникових (дієприкметникових) основ (*малоздібний, високоталановитий; висококваліфікований, малорозвинений*).

Морфолого-синтаксичний спосіб виявляє високу продуктивність у словотвірній структурі ЛСП ІХО у прикметниках, похідних від дієприкметників: *здурілий, метикований, обдарований, обмежений, отупілий, чокнутий*.

У своїй основній, типовій синтаксичній позиції ад'єктиви є одновалентними одиницями. Здатність підпорядковувати прийменникові та безприйменникові форми іменників (займенників) прикметники набувають у вторинній предикативній чи напівпредикативній функції, формуючи елементарні двоскладні речення з предикатами якості.

Одновалентні реалізації прикметників ІХО репрезентовані у схемі S – P (Adj), P (Adj) – S. У семантико-синтаксичній структурі речення прикметники зі значенням ІХО передбачають лівобічну (у позиції присудка) чи правобічну (в атрибутивній функції) облігаторну суб'єктну синтаксему – суб'єкта якості, який є пасивним носієм статичної ознаки.

Трикомпонентну структурну схему S–P (Adj)–Obj формують одно-, двовалентні предикативні прикметники зі значенням ІХО у двовалентній реалізації, поєднуючись з одним облігаторним суб'єктним та факультативним (рідше облігаторним) об'єктним компонентом із семантикою обмеження чи уточнення, наявність якого мотивована комунікативними завданнями, зокрема потребою уточнити, доповнити базову інформацію. Напр.: *Тільки вищий [розум], на розум багатий, зможе дух твій угору підняти* (Б. Грінченко); *З сакраментальною «магічною прозою» я обізнаний не так і добре, на жаль, щоб судити про неї кваліфіковано* (Є. Гуцало).

Чотирикомпонентна структура S–Adj–Obj₁–Obj₂ виявляє низьку продуктивність і представлена моделлю N₁–Adj–z–N₅–z–N₂ (на–N₆): *Він бачить, що це провокатор, який ніколи не був з ним знайомий, лише добре натасканий, обізнаний з його життям зі спеціального, може, власного вивчення, а може, на матеріалах, яких не бракує в цій установі про нього* (І. Багрянний).

Предикати якості зі значенням ІХО, крім суб'єктної синтаксеми, поширюють структуру речення обставинними детермінантами: способу дії – ... *Іван Оskarович з подивом це відкриває для себе: «Кожен народ мудрий, але мудрий по-своєму...»* (О. Гончар); часу – *Вдень вони [учні] тихі, пильні, вчаться*

(І. Франко); ... а *Даруся навіть малою була степенна, розважлива, неначе стара жінка* (М. Матіос); причини – ... *Богородиця двічі плакала: коли він* [отець Георгій], (...) *майже безумний від болю...*, *переступив поріг Її скромної Обителі...* (Г. Тарасюк); детермінантами зі значенням якісної конкретизації ознаки та з порівняльним значенням: *Зараз засуджені більш юридично грамотні* («Високий замок», 2011, 15-21 грудня, 22); *А цей пливе. А з ним іще десяток таких непоміркованих, як він* (Л. Костенко).

ВИСНОВКИ

Прикметники зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини є результатом своєрідного відображення мовної картини світу у сфері якісних характеристик об'єктивних реалій людиною. Безпосередній значеннєвий зв'язок прикметникових номінацій зі сферою внутрішнього світу людини, якому властива велика соціальна зумовленість і водночас багатоаспектність оцінних виявів, зумовлює те, що мікросистема зі значенням морально-етичних та інтелектуальних властивостей у сучасній українській мові представлена значною кількістю одиниць (1200 та 480 відповідно). Вона належить до масиву найбільш уживаної лексики та активно поповнюється новими конститuentами. У лексичному складі сучасної української мови ад'єктиви морально-етичної та інтелектуальної сигніфікації ідентифікуються комплексними семантико-граматичними та функціональними ознаками: 1) належністю до лексико-граматичного розряду якісних (відносно-якісних) прикметників; 2) суб'єктністю (антропоцентричністю); 3) семантичним синкретизмом, що виявляється у тісному зв'язку з лексемами на позначення поведінки, мовлення, емоцій, почуттів, вольових рис людини, та репрезентацією на шкалі оцінності.

Підставою об'єднання лексем у лексико-семантичне поле слугує наявність у семантиці ад'єктивів спільного інваріантного семантичного компонента «оцінка розумової діяльності», «оцінка людини з погляду моралі». Ознакові слова *розумний, мудрий, дурний; чесний, моральний, нечесний, непорядний* і под., у значеннєвій структурі яких домінантною є ознака, що збігається з інтегральним поняттям, становлять ядро лексико-семантичних полів і є родовими поняттями для центральних прикметників кожного парадигматичного ряду їхньої структури. Інші семантичні складники, пов'язані з гетерогенністю позначуваних якостей, властивостей та зі здатністю основної ознаки виражатись більшою або меншою мірою, займають субординативну позицію й визначають стратифікацію прикметників на мікрополя, групи, синонімічні ряди.

Лексико-семантичні поля морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи виявляють складну організацію, що ґрунтується на ідентичності, близькості чи контрастності семного складу їхніх конститuentів. За ідентичністю, близькістю сем виділяють гіперо-гіпонімічний, синонімічний, градуальний зв'язки та перетин мікрополів. На контрастності значень формується антонімічний зв'язок.

Наявність диференційної оцінної семи позитиву та негативу передбачає чітку поляризацію семантики лексичних одиниць, які передають інтегральне значення відповідності / невідповідності суспільним нормам, забезпечує антитетичність їх функціонування, зумовлює явище антонімії в межах лексико-семантичних полів та поліцентричність будови лексико-семантичних парадигм.

Ієрархічність будови лексико-семантичних полів морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини визначає виділення в їхніх межах ядерних (центральных) та периферійних компонентів. До ядра входять найуживаніші слова, які є носіями основних значень. Периферійну зону, яка співвідноситься з ядерною як 2:1, формують одиниці з конкретним значенням, малочастотні та стилістично марковані. Проникнення їх у сферу номінацій морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини часто пов'язане з метафоризацією первинної семантики та з набуттям відносними прикметниками якісного значення. Вторинні номінації спричиняють нечіткість у розмежуванні лексико-семантичних полів ад'єктивів морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи, взаємне проникнення, перетин, накладання додаткових сем з елементами інших лексико-семантичних угруповань.

Аналізовані ад'єктиви відображають дериваційні спроможності різних частин мови та є результатом процесів модифікації і транспозиції прикметникових, іменникових, дієслівних (дієприкметникових) основ. Основним словотвірним засобом у формуванні дериваційної парадигми ад'єктивів є суфіксація. Поєднуючись із основами іменників, дієслів, прикметників, суфікси (-н-, -лив-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), -ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), -к-, -альн-, -уват- (-овит-), -ист-) утворюють регулярні й нерегулярні похідні зі словотвірними значеннями: «якому притаманні ознаки, властивості, названі твірною основою», «який своїми якостями нагадує особу, названу словом-мотиватором», «сповнений того, що названо твірною основою», «такий, який характеризується якою-небудь дією або станом як постійною чи потенційною здатністю; схильний до дії або стану, названого мотивувальною основою», а у поєднанні з прикметником грабують базову ознаку, вказуючи на недостатній, високий, надмірний ступінь інтенсивності або на суб'єктивну оцінку якості. Префіксація та ад'єктивація мають обмеження щодо творення: можуть мотивуватися лише прикметниковими та дієприкметниковими основами відповідно та виявляють специфіку словотвірної семантики. Значна продуктивність у формуванні дериваційної парадигми ад'єктивів морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини сучасної української літературної мови властива конфіксації та основоскладанню.

Прикметники зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини наділені здатністю виявляти валентнісні інтенції, зумовлені їхньою інформативністю, комунікативно-прагматичною настановою мовця в синтаксичній організації речення

Одновалентні прикметники морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи є кількісно найбільшою групою. Свої інтенційні можливості

вони реалізують у позиції атрибута та предиката якості. Двовалентні прикметники у функції предикатів якості визначають лівобічну суб'єктну синтаксему зі значенням носія ознаки та правобічну об'єктну синтаксему, які є облігаторними компонентами структури речення, або облігаторну суб'єктну і факультативну власне-об'єктну, об'єктну з семантикою уточнення, обмеження чи рідше поширювача предиката зі значенням способу дії, причини, мети. Двовалентні ад'єктиви можуть набувати в синтаксичних конструкціях тривалентної реалізації через приєднання другої об'єктної синтаксеми.

Широкий діапазон функціонування прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик особи засвідчує функціонально-прагматичні особливості їх як оцінних номінацій, які відображають специфіку української мови у сфері вираження інтелекту і моральних норм українського етносу. Перспективним видається вивчення лексико-семантичних полів прикметників у художньому мовленні сучасної української літературної мови в аспекті з'ясування стилістичних особливостей як засобів образності.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ

1. Пелих О. С. Реалізація морально-етичної та інтелектуальної характеристики особи на основі вторинної номінації прикметникового слова / О. С. Пелих // Наука і сучасність : [зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова] / [відп. ред. М. І. Шкіль]. – К. : Логос, 2002. – Т. XXXI. – С. 245–252.
2. Пелих О. С. Склад та структура лексико-семантичної групи прикметників на позначення інтелектуальних характеристик особи / О. С. Пелих // Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць НПУ імені М. П. Драгоманова] / [відп. ред. А. П. Грищенко]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – С. 86–91.
3. Пелих О. С. Словотвірна структура прикметників лексико-семантичної групи інтелектуальних характеристик людини / О. С. Пелих // Система і структура східнослов'янських мов: [зб. наук. праць] / [відп. ред. В. І. Гончаров]. – К. : Т-во «Знання України», 2003. – С. 80–85.
4. Пелих О. С. Проблеми виділення та типологія польових структур у лексиці / О. С. Пелих // Наука і сучасність: [зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова] / [відп. ред. М. І. Шкіль]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Т. XXXVIII. – С. 246–252.
5. Пелих О. Конфігурація польових структур у лексиці / О. Пелих // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: [зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 15–16 квітня 2004 р.] / [відп. ред. В. П. Андрущенко]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – Т. 7. – С. 164–166.
6. Пелих О. Мікрополе прикметників на позначення ступеня вияву інтелектуальних якостей особи / О. Пелих // Сучасні проблеми лінгвістичних досліджень і методика викладання іноземних мов професійного спілкування у вищій школі : [зб. наук. праць] / [відп. ред. В. Сулим]. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана

Франка, 2007. – Ч. 1. Лінгвостилістика. Лексична семантика. Фразеологія. – С. 136–139.

7. Пелих О. С. Словотвірна характеристика прикметників зі значенням морально-етичної оцінки особи / О. С. Пелих // Актуальні проблеми слов'янської філології: [міжвуз. зб. наук. ст.] / [відп. ред. В. А. Зарва]. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – Вип. XVII: Лінгвістика і літературознавство. – С. 38–46.

8. Пелих О. Мікрополе прикметників на позначення індивідуально-психологічних характеристик мисленнєвої діяльності / О. Пелих // Наукові записки. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : У 5 ч. : [зб. наук. праць] / [відп. ред. В. Ожоган]. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – Вип. 75 (1). – С. 163–166.

9. Клак О. Валентнісні аспекти функціонування прикметників зі значенням морально-етичних характеристик людини у структурі речення / О. Клак // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : [зб. наук. праць] / [відп. ред. М. Я. Плющ]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 108–112.

10. Клак О. Валентнісні моделі реалізації прикметникової семантики «оцінка інтелектуальних якостей особи» / О. Клак // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство) : [зб. наук. праць] / [відп. ред. : О. І. Леута, С. В. Шевчук]. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 4. – С. 123–130.

АНОТАЦІЯ

Клак О. С. Прикметники із значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини в сучасній українській літературній мові: склад, семантика і функціонування. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2013.

У дисертації здійснено комплексний аналіз прикметників зі значенням морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини як окремого фрагмента мовної картини світу. Уперше в українському мовознавстві обґрунтовано принципи виділення мовних одиниць, які репрезентують відповідну семантику, запропоновано їх класифікаційний поділ на відповідні мікрогрупи. У роботі з'ясовано особливості парадигматичних і синтагматичних зв'язків та відношень у межах розглянутих лексико-семантичних полів; виявлено специфіку формування їх периферійних зон. Здійснено словотвірний аналіз прикметників та виокремлено валентнісні моделі реалізації прикметникової семантики «оцінка морально-етичних та інтелектуальних характеристик людини».

Ключові слова: прикметник, лексико-семантичне поле, синонімічний ряд, антонімічна пара, сема, первинна та вторинна номінація, словотвірний тип, словотвірне значення, валентність.

АННОТАЦИЯ

Клак О. С. Прилагательные со значением морально-этических и интеллектуальных характеристик человека в современном украинском литературном языке: состав, семантика и функционирование. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2013.

В кандидатской диссертации впервые в украинской лингвистике осуществлен комплексный анализ имен прилагательных со значением морально-этических и интеллектуальных характеристик человека как одного из фрагментов оценочной сферы языковой картины мира украинцев.

Впервые в украинском языкознании обоснованы принципы выделения лексических единиц, выражающих категориально-оценочную семантику характеристики лица по признакам морально-этических норм поведения, интеллектуальности, религиозных устоев и жизни в обществе, предложена классификация микрополей и лексико-семантических групп в составе двух лексико-семантических полей; исследованы особенности парадигматических и синтагматических связей и отношений ядра и периферии каждого поля, выявлена специфика формирования периферийных зон.

В исследовании рассматривается вопрос о соотношении первичных и вторичных номинаций адъективов в разных лексико-семантических группах.

В результате исследования установлена тенденция объединения вокруг каждого микрополя лексем, различающихся на шкале оценки как семантико-прагматической оппозиции: «положительная – отрицательная характеристика лица (сообщества)».

Имена прилагательные со значением «оценка морально-этических и интеллектуальных характеристик лица» рассмотрены как производные дериваты, представленные в современном украинском литературном языке разными словообразовательными типами, словообразовательными моделями аффиксации, сложения основ, семантической транспозиции причастий и др.

Семантический и словообразовательный анализ исследуемых прилагательных дополнен характеристикой их функциональных параметров и реализации валентных интенций в структуре предложения как выражающих не только атрибутивную функцию (статический признак лица), но и функцию именного предиката или вторичной полупредикации (динамический признак). Изучение семантико-синтаксических типов предложений с адъективными предикатами со значением морально-этических и интеллектуальных характеристик человека с учетом их валентностного потенциала позволило выделить двух-, трех-, четырехкомпонентные структуры. Двухвалентные прилагательные определяют наличие субъектной синтаксемы со значением носителя качества и объектной синтаксемы, которые являются облигаторными компонентами структуры предложения (*байдужий, винний, відданий, вірний*), или облигаторной субъектной

и факультативной объектной либо объектной с семантикой уточнения, ограничения, реже – распространителя со значением способа действия, причины, цели (*досвідчений, дотепний, обізнаний, цікавий*). Двухвалентные адъективы могут реализовать и трехвалентную синтаксическую сочетаемость.

Проведенный анализ является перспективным в исследования оценочной сферы языковой картины мира на лексико-семантическом уровне и реализации ее в художественной речи современного украинского литературного языка в аспекте выявления стилистических особенностей как средств образности.

Ключевые слова: имя прилагательное, лексико-семантическое поле, синонимический ряд, антонимическая пара, сема, первичная и вторичная номинация, словообразовательный тип, словообразовательное значение, валентность.

ANNOTATION

Klak O.S. Adjectives with moral ethical and intellectual characteristics of a human being in the Ukrainian language: structure, semantics, functioning. – Manuscript.

The dissertation for attaining the scientific degree of Candidate of Philological sciences, specialty 10.02.01. – Ukrainian language. – Ivan Franko National University of L'viv, L'viv, 2013.

The thesis provides a comprehensive analysis of adjectives with the meaning of moral ethical and intellectual characteristics of a human being as separate fragment of linguistic picture of the world. For the first time in the Ukrainian linguistics the principles of separation of language units representing appropriate semantics is justified and their classification division into corresponding micro groups is suggested. The thesis defines the features of paradigmatic and syntagmatic connections and relations within the lexical semantic fields; it also defines the peculiarities of their peripheral zones forming. The derivational analysis of adjectives is done as well as valency models of "moral ethical and intellectual characteristics of a human being" adjectives semantics implementation is singled out.

Key words: adjective, lexical and semantic field, synonymic row, antonymic pair, seme, primary and secondary nomination, derivational type, derivational meaning, valency.

Підписано до друку 5.07.2013 р. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк.. 0,9. Наклад 100 прим. Зам. № 103
Друк СПДФО Марусич М.М. м. Львів, пл. Осмомисла, 5/11
тел./факс (032)261-51-31
e-mail: interprint-m@rambler.ru